

ԿԻՒԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶՈՐՈՎԱՆՔԸ ԵՎ ԳՐԶԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բանալի բառեր՝ Կիլիկիա, Ակներ վանք, Ձորոբերդ վանք, Վարդան Կիլիկեցի, գրչության կենտրոն, գրատուն, ձորովանեցի գրիչներ, երաժիշտներ, նկարիչներ, հիշատակարան:

Ձորովանքը հայ միջնադարյան հոգևոր և վանական մշակութային կենտրոններից է և գրչության, մանրանկարչության ու երաժշտական արվեստների պատմության մեջ ունի իր ուրույն տեղը: Վանքում գրվել և մեզ են հասել տարբեր բովանդակությամբ մոտ մեկ տասնյակից ավելի ձեռագիր հուշարձաններ՝ Ավետարան, Մանրուսմունք, Շարական, Հայսմավուրք, մեկնողական գործեր: Ձորովանքի և գրչության գոյության մասին տեղեկություններ իմանում ենք ԺԳ և ԺԴ դարերի ձեռագիր վկայություններից, որոնք ամփոփված են Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, Երուսաղեմի, Վենետիկի, Վիեննայի ձեռագրական հավաքածուներում և ձառագրացուցակներում:

Գրչագիր հիշատակարաններում վանական հաստատությունը հիշվում է որպես անապատ՝ «գրեցաւ... ի յԱնապատիս Ձորոյ վանք կոչեցեալ»¹, «յանապատս, որ կոչի Ձորոյ վանք» (ՄՄ 8570, ք. 198բ)², մենաստան՝ «գրեցաւ... ի մենաստանիս, որ կոչի Ձորոյ վանք» (ՄՄ 7034, քերթ 300բ), «Աւարտեցաւ... յաստուածաբնակ մենաստանիս ի Ձորովանս»³, սուրբ ուխտ կամ վանք՝ «Սուրբ ուխտն Ձորոյ կոչեցեալ վանք»⁴, վանք՝ «... ի վանքս, որ Ձորոյ վանք անուն կոչի»⁵:

Վանքի գտնվելու վայրի մասին սուղ տեղեկություններից հայտնի է, որ այն

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, պ.գ.ք., hasbadalyan@gmail.com, հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ ապրիլի 4, 2022, գրախոսելու օրը՝ ապրիլի 27, 2022:

¹ Եղմ. 1566, **Ն. Պողարեան**, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց (այսուհետ՝ **Ն. Պողարեան**, *Յուցակ*), հ. 5, Երուսաղեմ, 1971, էջ 341:

² Վնտկ. 709, **Հ. Հեմենմեան**, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ (այսուհետ՝ **Հ. Հեմենմեան**, *Յուցակ*), հ. Դ, Վենետիկ, 1993, էջ 1094:

³ **Ա. Մաթևոսյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար (այսուհետ՝ Հիշ. ԺԳ դար), Երևան, 1984, էջ 853:

⁴ **Ա. Դանիելեան**, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան (այսուհետ՝ *Յուցակ*), Անթիլիաս, 1984, էջ 37:

⁵ Եղմ. 3602, **Ն. Պողարեան**, *Յուցակ*, հ. 11, Երուսաղեմ, 1991, էջ 19:

կառուցվել է Լեոնային Կիրիկիայում: Ձորովանքում մատյաններ ընդօրինակած Գրիգոր գրիչը միակն է, ով վկայում է այդ մասին. «Գրեցաւ սա ի Կիրիկեցւոցս աշխարհ» (1331թ.)⁶: Մեկ այլ հիշատակարանում Գրիգորը գրում է. «Գրեցաւ սա ի Կիրիկեցւոց աշխարհի ի Լեոնային կողմանս» (1334թ.)⁷: Ձորովանքի տեղորոշման համար կարևոր է նաև անապատի անվան ընտրությունը. ենթադրելի է, որ վանքն իր անունը ստացել է ձորում կառուցված լինելու համար:

Ձորովանքին նվիրված ուսումնասիրություններում կա այն կարծիքը, որ մենաստանը գտնվել է Բարձրբերդի և Ակներ վանքի մոտակայքում⁸: Դ. Ալիշանը հիմք ընդունելով 1329 թ. մենաստանում օրինակված ձեռագրի գլխավոր հիշատակարանը, վանքի մասին գրել է. «Ոչ լոկ վկայարան՝ այլ և մենաստան ճանաչի յարակից կամ բաժանորդ մեծի ուխտին Ականց»⁹: Վանքի պատմությանն ու գրչական ժառանգությանն անդրադառնալով՝ համանման կարծիք է արտահայտել նաև Հ. Ոսկյանը՝ Կիրիկիայի վանքերին նվիրված իր ուսումնասիրության մեջ. «Այնպէս կը թուի, թէ Ակներ վանքի մերձ ձոր մը եղած ըլլայ եւ անոր քով վկայարան մը կառուցուած ի պատիւ Ս. Թէոդորոսի կամ Թորոսի եւ այն՝ ենթակայ Ակներ վանքի, բայց ապա վանականներու բնակավայրերով օժտուած ու վանք եղած»¹⁰: Ձեռագրագետ Ա. Մաթևոսյանը Ձորովանքը նույնպես տեղադրել է Ակներ վանքի մոտակայքում¹¹:

Նկատենք, որ Ակներ վանքի տեղադրությունը և դիրքը հստակեցված չէ: Հարցին վերաբերող ուսումնասիրություններում նշվում են տարբեր տեսակետներ¹²: Համաձայն ակներցի գրիչների հաղորդումների՝ վանքը հիմնարկվել է «ի գավառիս Յախուտ» կամ «ի Լեոնային կողմանս» Կիրիկիայի¹³: Կարելի է ենթադ-

⁶ Վնտկ. 164, Բ. Սարգիսեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ (այսուհետ՝ Բ. Սարգիսեան, 3ուցակ), Բ. Ա, Վենետիկ, 1914, էջ 698:

⁷ Տ. Պալեան, 3ուցակ հայերէն ձեռագրաց վանուց Ս. Կարապետի եւ Ս. Դանիէլի ի Կեսարիա (այսուհետ՝ 3ուցակ), Վիեննա, 1963, էջ 33:

⁸ Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, կազմեցին Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Բարսեղյան, Բ. 3, Երևան, 1991, էջ 489:

⁹ Դ. Ալիշան, Սիսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 156:

¹⁰ Հ. Ոսկեան, Կիրիկիայի վանքերը, Վիեննա, 1957, էջ 229:

¹¹ Ա. Մաթևոսյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները միջնադարյան հայ մշակույթի ուսումնասիրության սկզբնաղբյուր, Երևան, 1998, էջ 99:

¹² Ակներ վանքի աշխարհագրական դիրքին վերաբերող կարծիքները և տեղեկությունները տե՛ս Հ. Բաղայան, «Ակների վանական միաբանությունը և գրչական ժառանգությունը», *ԲՄ*, Բ. 28, Երևան, 2019, էջ 264:

¹³ ԱՄՆ 154, Avedis K. Sanjian, Catalogue of Medieval Armenian Manuscripts in the United States, Los Angeles – London, 1976, p. 675-677: Եղմ. 157, Ա. Սիւրմէան, Մայր 3ուցակ հայերէն ձեռագրաց Երուսաղէմի սրբոց Յակոբեանց վանքի, Բ. Ա, Վենետիկ, 1948, էջ 341: Նոր Զուղա 31, Ս. Տէր-Աւետիսեան, 3ուցակ ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի, Բ. Ա, Վիեննա, 1970, էջ 148:

րել, որ աշխարհագրորեն Ակներն ու Ջորովանքը գտնվել են իրար մոտ:

Ակների միաբանությունը լինելով Կիլիկիայի կայացած և հեղինակավոր հոգևոր ու մշակութային կենտրոններից, միջվանական կապեր ու հարաբերություններ է ունեցել Կիլիկիայի և Հայաստանի վանական կենտրոնների և գրչության դպրոցների հետ՝ մեծ դեր խաղալով հատկապես գրչության արվեստի զարգացման գործում: Նման համագործակցության մասին է վկայում Գրիգոր գրիչը՝ Ջորովանքում 1329 թ. օրինակած Հովհաննես Ոսկեբերանի «Մեկնութիւն Մատթէի» գրչագրի հիշատակարանում: Գրիչը «աստուածահաճոյ աղաւթիւք» աղաչում է հիշել Ակների միաբանության «սուրբ», «պատուելի», «հեզահոգի» հոգևոր հայրերին, որոնք ընդօրինակման համար շնորհել են գաղափար օրինակը¹⁴: Գրիգորը համատեղ աշխատել է նաև Ակներ վանքում և արտագրել մատյաններ 1325-1332 թթ.¹⁵:

Երբեմն Ջորովանքը¹⁶ նույնացվել է Ջորոբերդ վանքի հետ: Ջորոբերդի աշխարհագրական դիրքը անորոշ է¹⁷: 1250 թ.¹⁸ այստեղ՝ «յանապատիս, որ կոչի Ջորոյ բերդ»-ում օրինակված «Մեկնութիւն Կաթողիկեայց թղթոց» ձեռագրի հիշատակարանում գրիչ Ստեփանոսը հիշում է Սամվել երաժշտապետին: Բանասեր Ա. Երեմյանը Սամվել վարդապետին նվիրված իր հոգևածում վերջինիս ներկայացնում է որպես Ջորովանքի մշակութային գործիչ¹⁹:

Ջորովանքի հիմնադրի, կառուցման ժամանակի և հանգամանքների վերաբերյալ տվյալներ չեն պահպանվել: Կարծում ենք անապատը հին վանք չի եղել: Հավանական է Հ. Ոսկյանի այն ենթադրությունը, որ վանքը «Ռուբինեան հարս-

¹⁴ «Եւ արդ աղայեմ զամենեսեան, որք հանդիպիք սմա ընթերցմամբ կամ լսելով, յիշեսցիք աստուածահաճոյ աղաթիւք զմիաբան եղբայրոյքիւն հրեշտակաբնակ Ուխտին Ակներոյ՝ զհոգևոր հարբն մեր, զծերունի սուրբ վարդապետն զՏէր Վարդան, եւ զպատուելի ֆահանայն զՍտեփանոս փակակալն եւ զԳրիգորն եւ զԿոստանդին հեզահոգիսն եւ զԹորոս ժառանկն, որ ի վերայ ամենայն երախտեացն, զոր արարեալն էին մեզ՝ յաւելին եւ զայս եւ լցին զփափաք սրտի իմոյ եւ շնորհեցին զարինակն, որ գրեցի զսա, որեսցէ Տէր զնոսա ի գիրն կենաց, ամէն» (տե՛ս Վիեն. 1465, Հ. Սեֆուլեան, *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին ի Վիեննա* (այսուհետ՝ *Յուցակ*), Բ. Գ. Վիեննա, 1983, էջ 217, հմմտ. Դ. Ալիշան, *Սիրտան*, էջ 156):

¹⁵ Հ. Բաղալյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 273-274:

¹⁶ Համանուն վանք գործել է Մեծ Հայքի Վասպուրական աշխարհում, տե՛ս Հ. Ոսկեան, *Վասպուրական-Վանի վանքերը*, Վիեննա, 1940, էջ 251:

¹⁷ Վանքը ներկայացվում է որպես պատմական Հայաստանի անապատներից (տե՛ս Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Բ. 3, էջ 489):

¹⁸ Գ. Հովսեփյանը ձեռագրի գրչության աղետաված տարեթիվը ընթերցել է ՌՂԹ (1250), (տե՛ս Գ. Յովսեփյան, *Ֆիշատակարանք ձեռագրաց*, Անթիլիաս, 1951, էջ 1009: Ա. Մաքսույան, *Հիշ. ԺԳ դար*, էջ 255-256):

¹⁹ Ա. Երեմյան, «Երաժշտապետ Սամվել վարդապետ», Բ. 11, էջմիածին, 1954, էջ 43-44: Հեղինակն անդրադարձել է ձորովանեցի գրիչներ Իգնատիոսին և Առափելին՝ ներկայացնելով նրանց օրինակումներից մեկական աշխատանք:

տուլթեան սկիզբները չէ հիմնուած»²⁰: Հիշատակարանային երկու վկայություններում նշվում է վանքի մաս կազմող վանական կառույցներից Սուրբ Թորոսի վկայարանը: 1329 թ. Գրիգոր գրիչը վկայում է. «Գրեցաւ... ընդ հովանեաւ քաջահաղթ վկայարանիս, որ կոչի Ձորոյն Սուրբ Թորոս»²¹: 1331 թ. օրինակած Ավետարանի հիշատակարանում Գրիգորը նշում է. «Գրեցաւ սա... ընդ հովանեաւ վկայարանիս, որ կոչի Ձորոցն սուրբ Թորոս»²²: Վկայարան-սրբատեղի շինությունը, ուր հավանաբար պահվել կամ ամփոփված են եղել սրբի մասունքներ, ի համեմատություն վանքին կից այլ կառույցների, կարծում ենք համեմատաբար ավելի ուշ է հիմնվել:

Ձորովանեցի գրիչները տեղեկացնում նաև Սուրբ Աստվածածին, Սուրբ Նշան և Սուրբ Սիոն եկեղեցիների մասին, որոնց հովանավորությամբ գործել է վանքը: Այստեղ 1333 թ. արտագրված Ավետարանի գրիչը գրում է. «Արդ, փափագմամբ զսա գրեցի/ Ի վանքս, որ Ձորոյ վանք անուն կոչի/ Ընդ հովանեաւ Աստուածածնի/ եւ կենսակիր Սուրբ Նշանի»²³: Գրիչ Առաքելը 1326²⁴ և 1338 թթ. օրինակած Մանրուսում գրչագրերի հիշատակարաններում վկայում է. «Գրեցաւ եղանակաւոր տառս, որ կոչի Մանրուսումն... յանապատս, որ կոչի Ձորոյ վանք, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնիս եւ կենսակիր Սուրբ Նշանիս» (ՄՄ 8570, թ. 198բ): 1334թ. գրված Ավետարանի գրիչ Գրիգորը նույնպես նշում է. «Գրեցաւ սա ի Կիրիկեցւոցս աշխարհ... ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնիս եւ Սուրբ Նշանիս»²⁵: Հովանավորների մասին նշում են նաև Գրիգոր գրիչը՝ «ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին և Սուրբ Սիոնի և մերոյին գլխոյ Հայաստանեացս Լուսաւորչի և այլ կենսակեր սուրբ նշանացս...»²⁶ և Ստեփանոս գրիչը՝ «ի Սուրբ ուխտն Ձորոյ կոչեցեալ վանք, ընդ հովանեաւ Սուրբ Նշանացն եւ Սուրբ Աստուածածնին եւ Սուրբ Սիոնի»²⁷:

Եկեղեցիների հիմնադրման ժամանակի, արտաքին և ներքին հարդարանքների մասին սկզբնաղբյուրները տեղեկություններ չեն ընձեռում: Հավանաբար, մենաստանը ունեցել է գրատուն-մատենադարան, ճգնավորների և վանքաբնակ վանականների բնակություն համար կառուցված շինություններ: Առկա տվյալներից նկատելի է, որ Ձորովանքի և եկեղեցիների կառուցումը ավարտված է եղել 13-րդ դարավերջին՝ մինչև 1299 թ.:

²⁰ Հ. Ոսկեան, նշվ. աշխ., էջ 230:

²¹ Վիեն. 1465, Հ. Սեֆուեան, Յուդակ, էջ 217:

²² Տ. Պալեան, Յուդակ, էջ 33:

²³ Եղմ. 3602, Ն. Պողարեան, Յուդակ, հ. 11, էջ 19:

²⁴ Վնտկ. 709, Հ. Ճեմնեմեան, Յուդակ, էջ 1094:

²⁵ Վտնկ. 164, Բ. Սարգիսեան, Յուդակ, էջ 698:

²⁶ Ա. Մաքսևսյան, Հիշ. ժԳ դար, էջ 853:

²⁷ Ա. Դանիելեան, Յուդակ, էջ 37:

Անապատում օրինակված գրչագրերի հիշատակարաններում վանքի առաջնորդների մասին հիշատակումներ չկան: Այս հանգամանքը Հ. Ոսկյանը մեկնաբանում է այսպես. «Ակների ենթակա էր եւ այս պատճառով Ակների առաջնորդներն էին միանգամայն անոր այցելուները»²⁸: Նշենք, որ 1307 թ. Սսի եկեղեցական ժողովի մասնակից կիլիկեցի յոթ վարդապետներից հիշվում է Ջորովանքի վանահայր Թորոսը²⁹: Դ. Ալիշանը Թորոսի մասին գրում է. «Առանձինն վանահայր յիշի սորա ի ժողովին Սսոյ յամի 1307, Թորոս անուն, փիլիսոփայ մականունանեալ, որ նշանակէ քաջ երաժիշտ կամ հմուտ երգոց, որպիսի էր և համանուն աւագերէցն արքունի՝ Թորոս Թափրոնց, և այլք ոմանք համանունաք»³⁰:

Վանքի պատմությունը մինչև 1299 թ. և 1338 թ. հետո մնում է անհայտ: Անապատում ակտիվ գրչական գործունեությունը ծավալվել է 1299-1338 թթ. միջև ընկած ժամանակահատվածում: Կարելի է ենթադրել, որ վանքում հոգևոր և մշակութային կյանքը շարունակվել է 1338 թ. -ից հետո ևս, սակայն այդ մասին որևէ տվյալ կամ սկզբնաղբյուր չեն պահպանվել³¹:

Վանքում արտագրված ձեռագրերի հիշատակարանները մեզ գաղափար են տալիս անապատի բազմանդամ միաբանության մասին: Ջորովանքի գրիչները հիշում են եղբայր միաբաններին՝ «ստացողաց գրոյս եւ պատրաստողաց նիւթոյս եւ աշխատողացն»³² և ներկայացնում յուրաքանչյուրի գործունեության ոլորտը: Գրիգոր գրիչը իր գրած հիշատակարաններում հիշում է Ստեփանոս քահանային, «որ յուղղելն ընդ մեզ աշխատեցաւ», «զարինակս խնդրեաց եւ եբեր, եւ սպասաւորեաց մեզ ի գրելս» (1329 թ.), մեկ այլ Ստեփանոսի, «որ զհամաբարբառն գրեաց» (1331 թ.), Կարապետ քահանային, որ «զիւր Աւետարանն ետ» (1329 թ.), Վարդան «զսուրբ» քահանային, որ «զարեամբ նահատակն... բազում տառապանաւք էր գրեալ զարինակս երիս արինակս մերձ ունելով» (1329 թ.), Հովհաննես, Ստեփանոս և «սուրբ... եւ արեամբ նահատակն» ծերունի Սամվել քահանաներին, որոնք եղել են «բանիւք եւ արդեամբք միշտ յորդորաւդ... ի գրեալս» (1329 թ.), Սերովբե քահանային, «որ աշխատեցաւ ընդ մեզ յուղղել գրոցս արինակաւ» (1329 թ.), ձեռագրի պատվիրատուներ «պատուական եւ սրբասնեալ» Պողոս քահանային (1334 թ.) և Առաքելին (1329 թ.) ու

²⁸ Հ. Ոսկեան, նշվ. աշխ., էջ 230:

²⁹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Բ, Ս. էջմիածին, 2001, էջ 1180, Հ. Ոսկեան, նշվ. աշխ., էջ 230:

³⁰ Դ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 156, Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 2, Երևան, 1942, էջ 355:

³¹ Ջորովանքի ամուրը պարզապես հիշատակվում է 1374թ. օրինակված ձեռագրի հիշատակագրության մեջ. «Գրեցաւ սա ձեռամբ վերջին եւ մեղսաբաւալ եւ անաւթան գծաւոյի Եսայի արեղայի ի Բաղաֆ Սիս, ընդ հովանեաւ Սուրբ Նիկայոսի եւ կենսակիր Սուրբ Նշանացս Ջորովանքին և Արքայադնոյն եւ Վանկոյ Սուրբ Նշանին»: Հ. Ոսկյանը հավանական չի համարում, որ 1420 թ. ս. Թորոսի վանքում գրված Հավաքածուն պատկանում է Ջորովանքին (տե՛ս Հ. Ոսկեան, նշվ. աշխ., էջ 131, 233)

³² Հ. Սեֆոյեան, Յուդակ, էջ 217:

նրանց հարազատներին, Վասիլ մառանապանին (1329 թ.), Գրիգոր միակեց վանականին (1329 թ.), Անպետ ոսկերիչին (1334 թ.): Առաքել գրիչն աղաչում է հիշել Մարկոսին՝ «դաստիարակ եւ սպասաւոր մեր... զի բազում աշխատեցաւ ի սմա» (1333 թ., 1338 թ.), «զսրբասէր եւ զպատուական» Ստեփանոս քահանային և իր քեռորդուն՝ պարոն Թորուն (1333 թ.), Սարգիս սարկավագին, «որ հանապազ կու սպասաւորէր մեզ» (1326 թ.), «աստուածարեալ և պատուական քահանայ» Գրիգոր (1326 թ.) և «սրբասնունդ, սրբասէր եւ պատուական» Ներսէս սարկավագ (1338 թ.) պատվիրատուներին, Հովհաննէս միայնակեցուն (1326 թ.)³³:

Գրիչները հիշատակարաններում կարևորում են իրենց օգնողներին՝ գրքի նյութը մշակողների ու կազմողների աշխատանքը: Գրիգոր գրիչը խնդրում է հիշել թուղթ «կոկող» Հոհաննէս քահանային³⁴ և Մարտիրոս սարկավագին³⁵, կազմող Մարտիրոս քահանային³⁶: 1325 թ. օրինակված ձեռագրի գրիչ Առաքելը նաև թղթյա մատյանի կազմողն է. «Աղաչեմ զհանգիպողք սորին, թէ կարգայք կամ ակտիք ինչ ի սմանէ, յիշել ի բարին Քրիստոս զառաջասացեալ ստացաւդ եւ զկազմաւդ սորա, զխաւարեալ ոգիս՝ [Առաքել]»³⁷:

Ջորովանքի գրատանը աշխատել են նաև մանրանկարիչներ Կարապետ քահանան, ով «զծայրս ճառիցս ծաղկազարդեաց»³⁸, և Սարգիս քահանան, ով 1333 թ. գրված Ավետարանի նկարիչն է. «Ընդ նմին՝ Սարգիս սրբասէր քահանայի, / Հոգւոյ ծնաւդին իմ ըստ բանի, / Զգիրքս մեզ զարդարաւդի / Յիշման առնել զնա արժանի / Ի ժամ սոսկալի պատարագի»³⁹: 1311 թ. գրված Շարակնոցի 292ա թերթում նկարիչ «Ս»-ն հավանաբար Սարգիսը, իր հիշատակարանում աղաչում է հիշել գրիչ և ստացող Իգնատիոս քահանային և իրեն՝ «անարժան սարկաւագ զՄ[արգիս եւ զԺ]նաւղսն իմ»⁴⁰:

Ջորովանքի որպէս գրչօջախի ստեղծման, կայացման և առաջադիմության գործում կարծում ենք մեծ մասնակցություն է ունեցել Վարդան Կիրիկեցին:

³³ Ղ. Ալիշանը Ջորովանքին նվիրված հակիրճ ուսումնասիրության մեջ հիշատակում է Հովհաննէս Ջորովանեցուն (ԺԿ դար), ով սրբագրել է Ստեփանոս գրչի օրինակած Հովհանն Ոսկեբերանի «Յորդորակ ճառ» Հակոբ Ա կաթողիկոսի (1268-1286) համար (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 156, Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 3, Երևան, 1946, էջ 596-597, Հ. Ոսկեան, նշվ. աշխ., էջ 229):

³⁴ Տ. Պալեան, Յուցակ, էջ 33:

³⁵ Վիեն. 1465, Հ. Սեֆուլեան, Յուցակ, էջ 216-217:

³⁶ Նույն տեղում:

³⁷ Եղմ. 1566, Ն. Պողարեան, Յուցակ, հտ. 5, էջ 341: Ձեռագրի 613 թերթում պահպանվել է 1371 թ. բոլորգրով գրված կազմողի հիշատակությունը. «Ի թովն ՊԻ կազմեցաւ Շարակնոցս բազմամեղ ձեռամբ [անունը եղծված] կոչեցեալ կրօնատրի»:

³⁸ Վիեն. 1465, Հ. Սեֆուլեան, Յուցակ, էջ 217:

³⁹ Եղմ. 3602, Ն. Պողարեան, Յուցակ, հ. 11, էջ 19:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 204: Հիշատակարանի գիրն աղնատված է:

Ստանալով վարդապետական աստիճան, նա հավանաբար գրչության դպրոց ստեղծելու նպատակով սպասավորել է Զորովանքում⁴¹ : Վարդան վարդապետի մասին մանրամասն տեղեկություններ չեն պահպանվել: Ուստի անհրաժեշտ ենք համարում համառոտակի կանգ առնել վարդապետի կենսագրության և գործունեության վրա: Նրա գրչության մեզ հայտնի չորս ձեռագրերի հիշատակարանների բովանդակությունը թույլ է տալիս կատարել մի շարք ենթագրություններ: Վարդան վարդապետը ամենայն հավանակության մեջ ծնվել է Կիրիկիայում: Ծննդյան թվականն անհայտ է: Նախնական կրթությունը ստացել է Գոնների կամ Ակների վանական դպրոցներից մեկում՝ Հովհաննես Արքեպիսկոպոսի տնային ուսուցչի մոտ: Վերջինիս մասին գրում է՝ «գոսուցիչն իմ տէր Յոհանէս՝ զեղբայրն արքային Հայոց Հեթմոյ» (ՄՄ 4515, թ. 57) և նկատում, որ նրա հսկողության մեջ է կատարելագործվել, հմտացել ու դարձել գրչության արվեստի գիտուն վարպետ՝ «մակացու գրչութեան» (ՄՄ 470, թ. 213)⁴²: Գիտելիքները խորացնելու նպատակով մեկնել է Հայաստան⁴³ և ուսանել Գլաձորի համալսարանում՝ Եսայի Նչեցի րաբունայի մոտ: Գտնվելով Կիրիկիայից հեռու, Վարդանը իրեն անվանում է օտարացած, հեռացած՝ «զտարակացեալ գրիչ» (ՄՄ 470, թ. 213): Ուսումնառության շրջանում Վարդանն օրինակել է մատյաններ Եսայի Նչեցու պատվերով՝ «հրամանաւ իմոյ վարժապետս իմ Եսայի»⁴⁴: Վարդան Կիրիկեցին երախտագիտության մեջ է հիշում Եսայի Նչեցու մանկավարժական գործունեության մասին՝ րաբունայետի գնահատելով որպես «զաստուածաիմաստ», «զտիեզերալոյս», «սուրբ», «զամպս գերագոյն հրաշիւք լուսատու ցաւզ զվարժապետս իմ Եսայի» (ՄՄ 6558, թ. 416ա, 509ա)⁴⁵:

Նկատենք, որ Վարդան վարդապետը, ով իր ընդօրինակած ձեռագրերի հիշատակարաններում միշտ հիշվում է «Կիրիկեցի» մականվամբ, նույնացվել է Վարդան Բարձրբերդցու⁴⁶ հետ: Հր. Աճառյանը վերջինիս գրչական գործունեու-

⁴¹ Գլաձորի սաները, ավարտելով համալսարանը և ստանալով վարդապետական աստիճան՝ տարբեր վայրերում հիմնել են դպրոցներ և վարդապետարաններ: Տե՛ս Ա. Արևշատյան, Ա. Մաթևոսյան, Գլաձորի համալսարանը միջնադարյան Հայաստանի լուսավորության կենտրոն, Երևան, 1984, էջ 40-51:

⁴² Ա. Մաթևոսյան, Հիշ. ԺԳ դար, էջ 605:

⁴³ Վարդապետական աստիճան ստանալու համար ուսանել են 7-8 տարի (տե՛ս Գ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 546, Լ. Խաչիկյան, Գլաձորի համալսարանի և նրա սաների ավարտական ատենախոսությունները, Աշխատություններ, հ. Ա, Երևան 2012, էջ 310):

⁴⁴ Ա. Մաթևոսյան, Հիշ. ԺԳ դար, էջ 853:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 864:

⁴⁶ Բավական սուղ են Վարդան Բարձրբերդցու մասին տեղեկությունները: Գ. Ալիշանը գրում է. «Զայնու ժամանակաւ հռչակիր գիտութեամբ Վարդան Բարձրբերդցի վարդապետ» (տե՛ս Գ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 149): Վարդանը իրեն համարում է Հովհաննես Արևադեղոս աշակերտը. «Աղաչեմ... յիշեցեմ... եւ ուսուցողին իմոյ տեառն Հոհանիսի արհայի եղբաւ Հայոց Հեթմոյ» (ՄՄ 10480, քերթ 213: Ա. Մաթևոսյան, Հիշ. ԺԳ դար, էջ 589-591): Հավանաբար իր կրթությու-

թյունը ներկայացնելիս՝ ունի հետևյալ փոքրիկ նշումը. «Թերևս իրենն է Մեկնութիւն քերականին Դիոնեսիոսի»⁴⁷:

Դեռևս Ը դարում թարգմանված «Յաղագս երկնային քահանայապետութեանց Դիոնիսիոսի Արիոպագացւոյ եւ էակաց գիրք»-ը⁴⁸ Վարդան Կիրիկեցին օրինակել է «ի մի կազմ» 1288 թ. «ի թագաւորութեանն Հայոց Հեթմոյ բարեպաշտի եւ աստուածասիրի, այր ողորմածի եւ բարեւայելուչ թագաւորի, եւ ի հայրապետութեանն Հայոց տեառն Գրիգորիսի երկրորդ վկայասիրի եւ գերակատար իմաստասիրի, այր առաքինւոյ, ուղիղ եւ ճշմարիտ դաւանողի գերբորդութիւնն»⁴⁹: Ձեռագիրը արտագրվել է անձնական օգտագործման համար: Կարծում ենք օրինակումը անմիջականորեն առնչվել է ուսումնական գործընթացի հետ: Կարելի է ենթադրել, որ 1288 թ. Վարդանը արդեն ուսանել է Գլաձորում: Ձեռագրի գրչության վայրը չի նշված, բայց հիշվում է՝ «զվարժապետս իմ զԵՍԱՅԻ, որ զաւրինակն շնորհեաց»⁵⁰:

Վարդան Կիրիկեցու օրինակած հաջորդ ձեռագիրը ՄՄ 470 թղթյա մատյանն է՝ բովանդակությամբ ժողովածու: Անհայտ են մատյանի գրչության վայրն ու թվականը: Քանի որ գրչագրի պատմիրատուն Եսայի Նեցին է (213ա), ենթադրում ենք, որ օրինակումը կատարվել է Գլաձորում 1289-1299 թթ. ժամանակահատվածում⁵¹: Վարդան Կիրիկեցու, Հովհաննես Երզնկացու և Մկրտիչ Թեղե-

նը ստացել է Կիրիկիայի Բարձրբերդ վանքի դպրոցում և ստացել «Բարձրաբերդցի» մականունը: ԺԳ դարի գրիչ Սարգիս երեցը Վարդանին գնահատում է որպես «հանճարեղ վարդապետ» և «հզաւր արքային գաւրեղ զինակիր», ակամատես Հեթում Ա թագավորի «նգնութեան, խստակօրոնութեան»: Սարգիս երեցը իր կազմած շարականների հեղինակների «Յուցակում» Վարդան վարդապետին է վերագրում մեկ տասնյակից ավելի շարականների հեղինակությունը (տե՛ս Մ. Ամատունի, Հին և նոր պարականոն կամ անվաւեր շարականներ, Վաղարշապատ, 1911, էջ 15-16, 138): Բանասիրության մեջ հաճախ Վարդանին շփոթել են Վարդան պատմիչի հետ և տարբերելու համար նրան կոչել են Վարդան Փոփ (տե՛ս Հր. Աճառյան, նշվ. աշխ., հ. 5, Երևան, 1962, էջ 92-93): Վարդան Բարձրբերդցին ինքն էլ իր շարականներից մեկում վկայում է, որ Վարդան Արևելցին է գրել իր ժամանակի պատմությունը, և ոչ ինքը (տե՛ս Մ. Ամատունի, նշվ. աշխ., էջ 57): Ղ. Ալիշանը նույնպես գտնում է, որ երկու Վարդանները տարբեր են. «Չմեծ վարդապետն Վարդան՝ զհեղինակ Պատմութեան և զմեկնիչ Հնգամատենին և այլ բազում գրոց՝ ընդ սմա շփոթէին. զի նա Արևելցի է և մահացել է յամի 1271, իսկ սա է Բարձրբերդցի, որ յամի 1286 կոչէր զինքն աշակերտ Արաբեղբօրն» (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սրբուհան, էջ 149): 1286 թ. Հովհաննես Արաբեղբայրը, Վարդան Բարձրբերդցի և Բարսեղ գրիչները օրինակել են ժողովածու մատյան (ՄՄ 10480):

⁴⁷ Հր. Աճառյան, նշվ. աշխ., հ. 5, Երևան, 1962, էջ 92-93:

⁴⁸ Ն. Պողարեան, Յուցակ, հ. 6, Երուսաղեմ, 1972, էջ 17-18: Թեև մատյանի գրչության ժամանակը հայտնի է, սակայն ձեռագրի հիշատակարանը տեղադրվել է 1287 թվաշարում (տե՛ս Ա. Մաթևոսյան, Հիշ. ԺԳ դար, էջ 604):

⁴⁹ Նույն տեղում:

⁵⁰ Նույն տեղում:

⁵¹ Ա. Մաթևոսյանը ձեռագրի հիշատակարանը տեղադրել է 1287 թվաշարում, թեև չկա հիշատակում այդ մասին: Տե՛ս Ա. Մաթևոսյան, Հիշ. ԺԳ դար, էջ 605:

նացու համատեղ գրչությամբ մեզ է հասել Ներսես Համբրոնացու «Մեկնութիւն սաղմոսաց» երկի ընդօրինակութիւնը (ՄՄ 6558): Զեռագրի պատվիրատուն է «զաստուածիմաստ և զտիեզերալոյս սուրբ ըրաբունապետն Եսայի»: Հստ Մկրտիչ Թեղենացու վկայության, օրինակմանը մասնակցել է Վարդանը՝ «եւ ապա սակաւ ինչ ալ ոմն՝ Վարդան անուն, ի նահանկէն Կիլիկիոյ, զորոց զվարձս հատուցէ Տէր»⁵²: Զեռագիրը տարբեր հանգամանքների բերումով մնացել էր անավարտ⁵³: Հանգամանքներից մեկը կարող է լինել Վարդանի վերադարձը Կիլիկիա: Ա. Մաթևոսյանը ձեռագրի հիշատակարանը տեղադրել է 1300 թվաշարքում: Կարծում ենք ձեռագրի օրինակումը սկսվել է 1298-1299 թթ. ոչ ուշ: Իսկ 1299 թ. Վարդանը արդեն Ձորովանքում ավարտում է Ավետարանի օրինակումը⁵⁴: «Այլ և զիս զգրող սմին զՎարդան Կիլիկեցի զվերջին մեղաւորաց հանդերձ ծնողօքն մեր և եղբարք... աւարտեցաւ իմով ձեռամբս... ի թագաւորութեան Հայոց Հեթմոյ՝ այր Բարեպաշտի... ի հայրապետութեան Հայոց տեառն Գրիգորի երկրորդ Վկայասէրի»⁵⁵:

Վարդան վարդապետի մասին գնահատանքով է խոսել ձորովանեցի գրիչներից Գրիգորը՝ 1331 թ. իր գրած ձեռագրի հիշատակարանում. «Աղաչեմ յիշել ի Տէր գլիշման արժանին զսուրբ վարդապետն զտէր Վարդան, որ միշտ խրատտու է մեզ ի բարիս եւ յորդորաւ... սուրբ տառիս, զաւրինակն շնորհեաց, գրեսցէ...»⁵⁶:

Ձորովանքի միաբանների համատեղ աշխատանքի արդյունքում ստեղծվել և մեր օրերն է հասել տասնմեկ մատյան: Ուսումնասիրելով Մաշտոցյան Մատենադարանում և այլ պահոցներում պահվող ձորովանքյան մատյանների վերաբերյալ ձեռագրական տվյալները, կարելի է ասել, որ Ձորովանքի գրչօջախում գրչագրերի ընդօրինակման աշխատանքները կատարվել են մեծ պատասխանատվությամբ: Այստեղ կարևորվել է և՛ գեղեցիկ գրելը, և՛ «ազնիւ», «ստոյգ» (1331 թ.), «լաւ եւ յընտիր» (1310 թ.) գաղափար օրինակների ընտրութիւնը, և՛ ձեռագրերի սրբագրումը (1326 թ., 1329 թ., 1333 թ.): Մեր ուսումնասիրութեան արդյունքում գիտական շրջանառութեան մեջ են դրվում 5 ձեռագիր՝ ի լրա-

⁵² Զեռագրի ծագման, գրչության հանգամանքների մասին տեղեկացնում է Մկրտիչ Թեղենացու ընդարձակ հիշատակարանը (տե՛ս Գ. Հովսեփեան, *Խաղբակեանք կամ Պոռշեանք Հայոց պատմութեան մէջ*, Անթիլիաս, 1969, էջ 379-380, հմմտ. Ա. Մաթևոսյան, *Հիշ. ԺԳ դար*, էջ 864):

⁵³ Հովհաննէս Երզնկացու հորդորով ձեռագիրը ամբողջացրել է Մկրտիչ Թեղենացին Թեղենիքում 1302 թ.:

⁵⁴ Ա. Մաթևոսյան, *Հիշ. ԺԳ դար*, էջ 853:

⁵⁵ Գրչագրում պահպանվել է Դավիթ նվիրողի հիշագրությունը. «Զսուրբ Աւետարանս Յորդանանին տվի եւ Դավիթ վարդապետս, Աստուած շնորհաւոր ասէ» (տե՛ս նույն տեղում):

⁵⁶ Տ. Պալեան, Յուցակ, էջ 33: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ԺԳ դար (այսուհետ՝ ԺԳ հիշ.), կազմողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, մասն Բ, Երևան, 2020, էջ 115:

ցումն մինչ օրս հայտնի 6-ի⁵⁷:

Ջորովանքի գրչական ժառանգության մեջ որոշակի տեղ են գրավում Մանրուսմունք ձեռնարկների և խազավոր Շարակնոցների օրինակումները: Վանքի գրչատանը օրինակված երաժշտական տետրերից մեր օրերն է հասել հինգ ձեռագիր, որոնցից 2-ը պահվում են Մատենադարանում (ՄՄ 7034, 8570): Այդ մատյանների առկայությունը թերևս բացահայտում է ձորովանքի վանականների շրջանում հետաքրքրությունը երաժշտության նկատմամբ:

Սովորաբար խազագրեր պարունակող ձեռագրերը արտագրել են ոչ միայն գրչության, այլ նաև երաժշտական արվեստներին գիտակ մասնագետները: Այդպիսի մասնագետներից է եղել Առաքելը, ով աշխատել է Ջորովանքի գրչատանը 1325-1338 թթ.: Առաքելը, որն իրեն անվանում է «եղկելի, բազմամեղ եւ անիմաստ» գրիչ, վարժ բոլորգրով ի վայելումն «սրբասնունդ, սրբասէր եւ պատուական» ներսես սարկավագի, օրինակել է երկու գրչագիր՝ Շարակնոց և Մանրուսմունք: Շարակնոցը գրվել է 1325 թ. «ի թագաւորութեանս Հայոց տղահասակ մանկանն Լեւոնի, որդոյ արքային Հայոց Աւշնի, որդոյ արքային Լեւոնի եւ ի պարոնութեանն Աւշնի, տեառն Կառիկաւոյ, եւ ի հայրապետութեանն տեառն Կոստանդեա Դրագարկացոյ... ի խնդրոյ պատուական եւ սրբասէր սարկաւագի//»⁵⁸: Գրիչը հիշատակարանում հիշում է իր ծնողներին, մերձավորներին:

Մագաղաթյա փոքրագիր (10,7 × 7,6 սմ) բոլորգիր Մանրուսմունքը (ՄՄ 8570) Առաքելը գրել է 1338թ.՝ «Գրեցաւ եղանակաւոր տառս, որ կոչի Մանրուսումն եւ առնթեր՝ կցուրդ Փոխման Աստուածածնի... ի թագաւորութեանն Հայոց Լեւոնի, որդոյ արքային Աւշնի, ի հայրապետութեանն] տեառն Յակոբա...

⁵⁷ Հ. Ոսկյանը Ջորովանքին նվիրված աշխատանքում ներկայացրել է անապատում գրված իրեն հայտնի 6 ձեռագրերի հիշատակարանները, որոնց շարքում հեղինակը վանքին պատկանող ձեռագրերից է համարում ՄՄ 3723 Ավետարանը: Մատյանում չի հիշատակվում գրչության վայրը: 105բ քերթի հիշատակագրության մեջ գրված է. «Յամի Զ երորդի յիսներորդի (1301) թուականութեանս Հայոց եկն այր մի աստուածասէր եւ բարեպաշտ Մխիթար անուն եւ միաբանեցաւ Սրբոյ ուխտիս Սուրբ Թորոսի եւ Սրբոյ Նշանիս՝ լինել մասնակից աղաքից եւ պատարագաց, եւ եթեր ընծայս յարդար ընչից իւրոց՝ եզինս երկուս// Մխիթարի եւ ծնաւոց իւրոց: Ես՝ Ներսէս ծառա//» (տե՛ս Հ. Ոսկեան, նշվ. աշխ., էջ 230, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար (այսուհետ՝ ԺԴ դարի հիշ.), կազմողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, մասն Ա, Երևան, 2018, էջ 16):

⁵⁸ Հիշատակարանը թափված է և անավարտ: Ձեռագրի գրչի և պատվիրատուի անունները եղծված են: Առաջիկ գրչի 1338 թ. գրած հիշատակարանի համեմատության արդյունքում Լ. Խաչիկյանը վերականգնել է անունները (տե՛ս ԺԴ դարի հիշ., մասն Ա, էջ 508): Ն. Պողարյանը նկարագրում է ձեռագրի մանրանկարչությունը. «Խորագիրները, սկզբնատողերը եւ զխատառները՝ կարմիր, մնացեալը՝ սև մելանով: Համառոտագրութիւն եւ խազագրութիւն սովորական: Կարմրագիծ զարդագիր եւ լուսանցազարդ՝ Կանոններու սկիզբը: Գումատու եւ համդերձ գլխազարդով՝ մեծ բաժանումների սկիզբը: Գումատու խորանագաղղ իւր սարօք» (տե՛ս Եղվ. 1566, Ն. Պողարեան, Յուդակ, հ. 5, էջ 339, 340):

եղկելի եւ անիմաստ գրչի Առաքելի, ի խնդրոյ սրբասնունդ, սրբասէր եւ պատուական սարկալազին] Ներսիսի ի վայելումն անձին իւրոյ եւ յիշատակ բարի հոգւոյ եւ ծնաւդաց իւրոց» (ՄՄ 8570, թերթ 198բ)⁵⁹: Ձեռագիրը լավ պահպանված է՝ զարդարված բուսական և թռչնային, եկեղեցի (39բ, 114բ) լուսանցազարդերով, ճակատազարդերով (80ա, 142ա, 158բ), կարմիր և գունային թռչնազարդերով և զարդագրերով: Օգտագործված են կարմիր, կապույտ, կանաչ գույները: Նկարիչի անունը անհայտ է. հավանաբար գրիչն է: Հիշատակարանում Առաքելը հիշում է Մարկոսին. «ՁՄարկոս աղաչեմ յիշել ի Տէր»: 1333 թ. վանքում օրինակված Ավետարանի հիշատակարանը օգնում է բացահայտել Մարկոսի ու լինելը. «ՁՄարկոս դաստիարակ եւ սպասաւոր մեր»⁶⁰:

Առաքել դպիրը արտագրել է Մանրուսմունք մատյան նաև Գրիգոր «աստուածաբեալ եւ պատուական քահանայի» խնդրանքով 1326 թ. «ի հայրապետութեան տեառն Յակոբայ եւ ի թագաւորութեան Լեւոնի բարեսիրի և մանկագոյն պատանեկի»⁶¹: Հստ Հ. Ճեմճեմյանի մատյանը գրվել է ընտիր բոլորգրով՝ ճոխ և հարուստ խազագրությամբ, հավանաբար գրչի վրձնով զարդարվել բազմաթիվ լուսանցազարդերով, զարդագրերով, խորանով (1) և կիսախորաններով (6)՝ «բոլորն ալ միագոյն, բայց շատ ճաշակով»⁶²: «Բազմամեղ եւ անարժան» Առաքելը հիշատակարանում խնդրում է չմեղադրել գրի «խոշորութեան եւ սղալանացն», քանի որ՝ «այս է կար մեր»: Առաքելը հիշատակարանում հիշում է իր եղբորը՝ հանգուցյալ Պետրոսին, արյունակից մերձավորներին՝ «զկենդանիքն եւ զննջեցեալսն»:

1310 (ՄՄ 7034) և 1311⁶³ թթ. Չորովանքի գրչատանը Իգնատիոս քահանան օրինակել է երկու Շարական մատյան: Մաշտոցյան մագաղաթյա փոքրագիր (14,4 × 10,3 սմ) Շարակնոցի հիշատակարանում «անպիտան», «անարժան» գրիչը գրում է. «Գրեցաւ Եղանակաւոր տառս ի թուիս 200 (1310), ձեռամբ... Իգնատիոսի, ի մենաստանիս, որ կոչի Չորոյ վանք, ընդ հովանեաւ Սրբուհոյ Աստուածածնիս, ի վայելումն մանկանց Նոր Սիովն[ի], ի լաւ եւ լընտիր աւրինակէ: Որք աւգտիք ի սմանէ ուսմամբ կամ գաղափարաւ, սրտի մտաւք յիշեսջիք զգծող

⁵⁹ ԺԴ դարի հիշ., մասն Բ, էջ 321:

⁶⁰ Եղմ. 3602, Ն. Պողարեան, *Յուցակ*, հ. 11, էջ 19: ԺԴ դարի հիշ., մասն Բ, էջ 171-172:

⁶¹ Վնտկ. 709, Հ. Ճեմճեմյան, *Յուցակ*, հ. Դ, էջ 1094: ԺԴ դարի հիշ., մասն Բ, էջ 9: 1626 թ. ձեռագիրը նորոգվել է. «Եւ արդ յիշեցիք զվերջի ստացաւ սուրբ տառիս, զլոկ անուն Բաղտասարս Մուշեցի, որ նորոգել տուի զսա»:

⁶² Նույն տեղում, էջ 1092:

⁶³ Եղմ. 3767, Ն. Պողարեան, հ. 11, էջ 204: ԺԴ դարի հիշ., մասն Ա, էջ 179, 207-208: Ն. Պողարյանը ձեռագրի վիճակը գնահատել է անբավարար, հնությունից թերթեր և լուսանցազարդեր վնասված: Մանրանկարչության մասին գրում է. «Կարմրագիծ կամ գունատուր զարդագիր եւ լուսանցազարդ՝ կանոններու սկիզբը, մեծ բաժանումները՝ հանդերձ գլխազարդով: Նկար՝ Աւետումն Գաբրիելի (էջ 4)՝ վնասուած» (տե՛ս նույն տեղում, էջ 203):

սորա՝ զԻգնատիոս, եւ զազգայինսն մեր» (ՄՄ 7034, 300բ)⁶⁴: Գրիչը արտագրել է գեղեցիկ մանր բոլորգրով և կարծում ենք նաև ինքն է նկարագրագրել կիսախորաններով (1ա, 113բ), բուսական, թռչնային, եկեղեցի (125ա, 186բ, 194ա, 199ա) լուսանցազարդերով, ճակատազարդերով (84բ, 154ա, 194ա, 249ա, 263բ, 281բ) և գունային թռչնագրերով ու հանգուցազարդերով:

1311 թ. հավանաբար Պողոսի պատվերով արտագրած մագաղաթյա Շարականոցում գրիչ Իգնատիոսը գրում է. «Ո՛վ պատուական եւ սրբասէր երաժշտականք, որք աւետիք ուսմամբ կամ աւրինակաւ, զի է ստոյգ աւրինակէ՜ սրտի մտաւք յիշեսջիք ըզգծող սորա՝ զԻգնատիոս սուտանուն քահանա, եւ Աստուած յիշողացդ ողորմեսցի ի միւս անգամ գալուստն. ամէն»⁶⁵: Երուսաղեմյան ձեռագրում պահպանվել է ծաղկողի հիշատակարանը. «Գրեցաւ՜՜ [Շար]ականիս եւ Մանրուա[ռումս]՜՜/[բազ]մամեղ եւ յարմար գրչ[ի]՜՜ ընդ հովանեաւ Սուրբ Նշաւ՜՜ [Գա]բրիելի եւ յիշատակ կ'՜՜ կամեսցի ի յիշատաւ՜՜ ի հայրապետութեանն տեառն՜՜ [ի թա]գաւորութեանն Հայոց ա'՜՜ ԶԿ (1311): Արդ, աղաչեմ զա'՜՜ [աւ]կտիք ի սմանէ կամ ընդաւր[ինակէք]՜՜ զգրող սորայ՝ զԻգնատիոս քահանայ՜՜ իւր եւ զԳէորգ քահանայ եւ զԾնող՜՜ [Պ]աւղաւսի հալալ արդեանց ի'՜՜ ին եւ զիս զանարժան սարկաւագ զՍ'՜՜ [զծ]նաւղսն իմ որ ոսկով եւ գոյնագ'՜՜ եւ պատկերաւք եւ ծաղկովք զա[րդարե]ցի. եւ որ յիշէ զմեզ, յիշեալ լիցի յ[ամենա]կալ Տեառնէն Աստուծոյ»⁶⁶: Գրչի և ծաղկողի հիշատակարաններում գրչության վայրը մնում է անհայտ՝ գրի վնասման պատճառով: Սակայն երկու մատյանների հիշատակարանների բովանդակութեան և շարադրանքի նմանությունը, նաև նկարչի հիշատակած Սուրբ Նշան եկեղեցու անվանումը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ երուսաղեմյան Շարականոցի գրչության վայրը Ձորովանքն է:

1311 թ. Կոստանդին Կարմիրվանեցի եպիսկոպոսի պատվերով Ստեփանոս գրիչը արտագրել է Հայսմավուրք մատյան: Գրչի հիշատակարանը տեղեկացնում է, որ թղթյա մատյանը, «վասն զի ոչ գոյր սոցայ տեղի անդորելոյ ի մի վայր», օրինակվել է գրչության երեք վայրերում՝ այդ թվում «Ի սուրբ ուխտն Ձորոյ կոչեցեալ վանք, ընդ հովանեաւ Սուրբ Նշանացն եւ Սուրբ Աստուածածնին եւ Սուրբ Սիրնի»⁶⁷:

⁶⁴ ԺԴ դարի հիշ., մասն Ա, էջ 179: Զեռագրի 313ա թերթում գրված է ստացող Մատթեոսի հիշատակարանը. «Արդ, ես՝ տե՛ր Մատթեոսս, որ առի զՇարակնոցս [ԶԾԹ]՝ ի հալալ [ընչից] իմոց յիշատակ ինձ եւ ծն[ողաց]՜՜/ ին[ի] Ս[ոյս]թաւնդատին եւ'՜՜ եւ [f]նույն իմոյ՝ Մախմութին եւ եղբարց իմոց՝ Միղգին, եւ Միւրաբին եւ Աւետիկին, եւ եղբարց իմոց հանգուցեալ ի Քրիստոս՝ [Խոտա]յվերտէ, Քաղբաթին, Ամիրին եւ եղբարորդոցն իմոց՝ Քաղբաթին, Թաղրիվերմիշին, Սուրխախն՜՜/բաղիշին, Արաբիչն Աստուած ընդ երկա[յ]ն աւուրս պահէ» (տե՛ս նույն տեղում):

⁶⁵ Եղմ. 3767, Ն. Պողարեան, *Յուցակ*, հ. 11, էջ 204: ԺԴ դարի հիշ., մասն Ա, էջ 206:

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 207-208: Կարծում ենք նկարիչը Սարգիս Բահանյան է, ով կարող է լինել նաև 1333թ. Ավետարանի նկարիչը:

⁶⁷ Ա. Դանիելեան, *Յուցակ*, էջ 34-35: ԺԴ դարի հիշ., էջ 206:

Ձորովանքի գրչատանը աշխատել է Վահրամի որդի Գրիգոր քահանան: Նրա գրչությամբ մեզ է հասել երեք ձեռագիր: 1331 թ. «ձեռամբ ամենաթշվառի... ժանտատես գրով եւ բազմաշփոթ մտաւք» Գրիգորը ընդօրինակել է թղթյա Ավետարան⁶⁸: Ըստ Տ. Պալյանի, Գրիգորը մատչանը գրել և ծաղկել է իր համար:

1334 թ. վանքի միաբան «պատուական եւ սրբասնեալ» Պողոս քահանայի պատվերով Գրիգորը նորից օրինակել է Ավետարան՝ բազմաթիվ լուսանցազարդերով, խորաններով (10) և կիսախորաններով (4) զարդարված: Ձեռագիրը մեզ է հասել ամբողջական և լավ պահպանված⁶⁹: Նշենք, որ ձեռագրի գրչության վայրը չի հիշատակված և ձեռագրացուցակում ենթադրաբար է նշվում Ձորովանքը: Համաձայն գրչի վկայության, ձեռագիրը գրվել է «ի հայրապետութեան տեառն Յակոբա եւ ի թագաւորութեանս Հայոց Լեւոնի որդւոյ Աւնի արքայի, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնիս և Սուրբ Նշանիս»: Համեմատելով Գրիգորի օրինակած ձեռագրերի հիշատակարանների բովանդակությունը, կարող ենք հստակեցնել, որ մատչանի գրիչը Վահրամի որդի Գրիգորն է, և ձեռագիրը պատկանում է Ձորովանքին: Երկու գրչագրերի հիշատակարաններում էլ գրիչը հիշում է իր ծնողներին, հարազատներին, վանական եղբայրներին: Գրիգորը իր համար Ձորովանքում 1329 թ. ընդօրինակել է Հովհաննես Ոսկեբերանի «Մեկնութիւն Մատթէի» գործը: Այս ձեռագրի նախագաղափարի ընդարձակ հիշատակարանը արտագրվել է 1821 թ. գրված ձեռագրում⁷⁰: Գրիգորը հիշում է և՛ Ակների եղբայրության միաբաններին, և՛ Ձորովանքի սուրբ ուխտի հոգեւոր եղբայրներին, «զորոց ի մանկութենէ իմմէ գոհ էի, եւս առաւել այժմ, զի զտունս ետուն, որ հանգեայ ի գրելու եւ յորդորող էին միշտ», նաև իր ծնողներին և հարազատ եղբայրներին. «Թէ արժանաւորէք յիշել զերիցս եղկելի եւ զժանտամիտ գրաւղս եւ ստացաւղս Գրիգոր եւ զվախճանեալ հայրն իմ զՎահրամ եւ զմայրն եւ զերիս եղբարսն զԱնդրէաս կրաւնաւոր, եւ զՍարգիս եւ զԹորոս... եւ զամենայն մեր զկենդանիս եւ զմեռեալսն»⁷¹:

Ձորովանքի գրատանը արտագրված հաջորդ ձեռագիրը 1333 թ. արծաթապատ կազմով խաչելության և հարության պատկերներով, խոշոր բոլորգրով արտագրված Ավետարանն է: Մագաղաթյա մատչանի գլխավոր հիշատակարանը փաստում է, որ ձեռագիրը գրվել է Առաքելի պատվերով «ի թագաւորութեան

⁶⁸ Տ. Պալեան, *Յուցակ*, էջ 32: ԺԴ հիշ., մասն Բ, էջ 114-115:

⁶⁹ Վնտկ. 164, Բ. Սարգիսեան *Յուցակ*, էջ 695-698: ԺԴ դարի հիշ., մասն Բ, էջ 193: Հ. Ոսկյանը ենթադրաբար է ձեռագրի գրչության վայրը համարում Ձորովանքը (տե՛ս Հ. Ոսկեան, *նշվ. աշխ.*, էջ 230):

⁷⁰ Վիենն. 1465, Հ. Սեֆուլեան, *Յուցակ*, էջ 217: ԺԴ դարի հիշ., մասն Բ, էջ 59-62:

⁷¹ Նույն տեղում:

լեռնի/ Որ է տղայ եւ պատանի»⁷²: Չափածո հիշատակարանում գրիչը, որի անունը հայտնի չէ, իրեն բնութագրում է որպես «անարհեստ» գրիչ և խոստովանում, որ չի տիրապետում գրչության արվեստին. «Արդ, աղաչեմ յամենայնի/ Չլինել սմա մեղադրելի/ Վասն զի գիր չգիտէի գրագրի/ Եւ ոչ արուեստ գրադարձի/ Զի թէ խոշոր զսա գրեցի/ Կամ թէ սղալ ի սմա գտանի/ Յաւրինակէն թէ սա լինի/ Կամ ի գրչէս անարհեստի»: Հավանաբար սա գրչի առաջին օրինակումն է:

Ձորովանքից մեզ հասած ձեռագրերի, պահպանված հիշատակարանների և հարակից տվյալների ուսումնասիրության արդյունքում կարելի է արձանագրել. վանքում մշակութային կյանքը կազմակերպող և զարգացնող վանականները ապագա սերունդներին փոխանցել են արժեքավոր ժառանգություն և ամրագրել իրենց արժանի տեղը հայ մշակութի պատմության մեջ:

HASMIK BADALYAN

DZOROVANK' MONASTRY OF CILICIAN ARMENIA AND ITS SCRIPTORIAL HERITAGE

Keywords: Cilicia, Akner monastery, Dzoroberd monastery, Vardan Kilikets'i, centre of calligraphy, scriptorium, scribes, musicians and miniaturists of Dzorovank', colophon.

The article is devoted to the history of the Dzorovank monastery, one of the spiritual and cultural regional centers of Cilician Armenia in the 13th-14th centuries, and to the activities of the monastery scribes, miniaturists, and members of the congregation. The historical and philological research for the assessment of the scriptorium's heritage is based on the catalogs of Armenian manuscripts and the manuscript sources of Matenadaran, Mesrop Mashtots' Institute of Ancient Manuscripts. For the first time, 11 manuscripts (only 6 were previously known) from the Dzorovank' monastery have been studied and brought to scholars' attention. The names of scribes and miniaturists are listed, as well as their activities and the circumstances of copying those manuscripts are discussed.

⁷² Եղմ. 3602, Ն. Պողարեան, Յուզակ, Բ. 11, էջ 18-20: ԺԴ դարի հիշ., մասն Բ, էջ 171-172: Ն. Պողարյանը այսպես է նկարագրում ձեռագրի մանրանկարչությունը. «Զարդագիրք՝ թոշնագիր, ծաղկագիր՝ գունաւոր եւ ոսկեզարդ, կարմիր, կապոյտ եւ ոսկեայ երկաթագիր: Խորանք՝ թղ. 1բ-2ա, 6ա, 109ա, 180ա, 298ա: Լուսանցագարդք՝ գունաւոր եւ ոսկեզարդ, յանախ յաջող նկարներ: Խորագիրք՝ ոսկեայ բոլորգիր: Նկարք՝ թղ. 108բ, Մարկոս. առաջի ոտից ի գունս՝ Սարգիս ծաղկաւոյ Բեղ ի յանձին (179բ), Դուկաս (232բ), Յովնաննէս, աջ անկիւնը՝ Առաքել առ Բեղ յանձն, գունաւոր եւ ոսկեդրուագ»:

АСМИК БАДАЛЯН**РУКОПИСНОЕ НАСЛЕДИЕ МОНАСТЫРЯ
ДЗОРОВАНК КИЛИКИЙСКОЙ АРМЕНИИ**

Ключевые слова: Киликия, Монастырь Акнер, Монастырь Дзоровберд, Вардан Киликеци, центр книгописания, скрипторий, дзорованкские писцы, музыканты и миниатюристы, колофон.

Статья посвящена истории монастыря Дзорованк, одного из духовно-культурных региональных центров Киликийской Армении XIII-XIV веков, деятельности монастырских писцов, миниатюристов и членов конгрегации. Историко-филологическое исследование основано на рукописных источниках Матенадарана имени Маштоца и каталогах армянских рукописей. Впервые были введены в научный оборот 11 рукописей из монастыря Дзорованк (ранее были известны 6 рукописей). Выявлены имена писцов и миниатюристов, результаты их деятельности, обстоятельства копирования ими рукописей.